

تصحیح استاد کی سبج البلاغہ

از : دکتر محمد مهدی جعفری

ابن شوقم الحسینی المدنی :

سید ابوالمکارم بدرالدین حسن النقیب (که با بیست و هفت واسطه نسبش به امام زین العابدین علیہ السلام می رسد) در سال ۹۴۲ در مدینہ منورہ متولد شدہ است، و در سال ۹۹۹ در دکن ہندوستان وفات می یابد و فرزندش جنازہ او را بہ مدینہ بردہ در بقیع دفن می کند.

بہ گفتہ نواش سید ضامن بن شوقم، در کتاب خود: «تحفۃ الازہار» سید حسن در مدینہ متولد می شود و در همان جا در نزد پدرش علوم زمان خود را فرامی گیرد، و با اکتساب بسیاری از فضائل از ہمگنان در می گذرد، و در معارف یگانہ روزگار خود می گردد، بہ سرودن شعر و تألیف کتاب و تدریس و تحقیق می پردازد.

پس از پدر نقابت سادات را سرپرستی می کند، لیکن بعد از آن استعفا دادہ بہ ہند می رود، و از آن جا بہ شیراز سفر می کند، و بہ کسب علم می پردازد؛ آنگاہ برای زیارت امام رضا علیہ السلام عازم مشہد می گردد، و در سال ۹۶۴ با شاہ طہماسب صفوی ملاقات می کند و مورد اکرام و بزرگداشت وی قرار می گیرد. در مشہد برعدہ ای از مشایخ، حدیث قراءت

می‌کند و علوم چندی فرامی‌گیرد. مجدداً به دعوت سلطان حسین نظامشاه به دکن می‌رود، و سلطان خواهر خود فتحشاه مندوره را به ازدواج او درمی‌آورد. بعد از مدتی به حج می‌رود، و از آن جا به مدینه مراجعت می‌کند و بالاخره در آخرین مسافرتش در سال ۹۸۸ به دکن در همان جا به رحمت حق می‌پیوندد.

صاحب اعیان الشیعه متن اجازات مشایخ روایتش را نقل می‌کند که برخی از مشایخ وی:

صاحب المدارك، نوۀ شهید ثانی محمد بن علی بن ابی‌الحسن در سال ۹۸۷؛

شیخ حسن بن عبدالصمد، پدر شیخ بهائی، در سال ۹۸۳؛

شیخ نعمه‌الله بن خاتون‌العاملی در سال ۹۸۳؛

به‌وی اجازۀ نقل روایت داده‌اند؛

استادان وی نیز بزرگان مشهوری هستند. و خود سلسله مشایخ خویش را در کتاب «ریاض» برمی‌شمارد که بزرگوارانی مانند علامه حلی، خواجه نصیر طوسی، شاذان بن جبرئیل قمی، شیخ الطائفة طوسی، سید مرتضی، شیخ مفید، شیخ جعفر بن قولویه، تا شیخ کلینی در این سلسله مشاهده می‌شوند.

آثار او عبارتند از:

۱- جواهر النظامية من حدیث خیر البرية یا جواهر النظامشاهية.

۲- زهرالریاض و زلال‌الحیاض در چهار مجلد در تاریخ.

۳- رساله‌ای در اخبار الفضائل به نقل صاحب‌الریاض.

۴- اسئلة الشدقمية.

شعر نیکو نیز می‌سروده است

بنابراین، وی دانشمند است صاحب اجازة و صاحب‌بنظر که می‌توان

نهج‌البلاغه او را، به اعتبار کاتبش، از نسخ معتبر به‌شمار آورد.

نسخه ابن شدقم :

این دانشمند بزرگ، نهج البلاغه را، نه همچون يك کاتب حرفه‌ای و خوشنویس نوشته است، بلکه با توجه به شرایط روز و احساس ضرورت، به استتساخ آن دست یازیده، چنانکه خود نوشته، آن را از روی سه یا چهار نسخه معتبر، و با توجه به معنی و موضوع، و آوردن اختلافات با علامت نسخه بدل در حاشیه، به وجود آورده است. وی در پایان کتاب می‌نویسد:

«به هنگام نوشتن [نهج البلاغه] به سه نسخه، بلکه چهار نسخه اعتماد داشته‌ام:

- ۱- نسخه شرح نهج البلاغه از علامه عبدالحمید بن ابی‌الحدید، به خط مزیدی که از جهت دقت و صحت در نهایت اعتبار است (۱).
- ۲- نسخه ایست که بر شیخ سدیدالدین یوسف بن مطهر رحمه‌الله - تعالی (۲) قرائت شده است، و به خط خود بلاغ (تبلیغ) قرائتهائی بر صفحات کتاب دارد و آخرین بلاغ (تبلیغ) آن در کنار نامه امیرالمؤمنین به معاویه است که در ابتدای آن می‌فرماید: «واردیت جیلا من الناس» [رساله ۳۲ نهج] و تاریخ کتابت نسخه سال ۵۸۸ است.
- ۳- نسخه ایست که آثار صحت بر آن هویدا است و تاریخ آن سال چهارصد است (۳).
- ۴- نسخه‌ای که از همه آنها کمتر بدان اعتماد شده است و آن شرح

- ۱- چنانکه در شرح حال ابن شدقم اشاره شده است، مزیدی نامی از جمله مشایخ با واسطه ابن شدقم است، شاید کاتب شرح ابن ابی‌الحدید همین مزیدی محدث مورد اعتماد باشد.
- ۲- پدر علامه حلی، جمال‌الدین حسن بن یوسف (۷۲۶ - ۶۴۸ ق.) از دانشمندان قرن هفتم.

- ۳- سید شریف رضی تألیف نهج البلاغه را در ۱۳ رجب سال ۴۰۰ به پایان رسانیده است، بنابراین این نسخه می‌تواند همان نسخه اصلی باشد - که اگر چنین بود ذکر می‌شد - یا در همان سال از روی نسخه اصل، یا نسخه دومی استتساخ شده است.

شیخ فاضل ابن میثم بحرانی است.»

علاوه بر نسخه بدلها، توضیحاتی درباره کلمات مشکل نهج البلاغه، بیشتر از شرح ابن ابی الحدید، و گاه از شرح ابن میثم، و در چند مورد نیز از خودش، در حاشیه ذکر کرده است که برارزش کتاب می افزاید:

ابن شدم استتساخ نهج البلاغه را در سال ۹۹۴ آغاز کرده است و در سال ۹۹۶ به پایان رسانیده است. رمز این نسخه در کارها «ش» می باشد. چنانکه در پیش یادآوری شد، کوشش این جانب تنها احیای این نسخه نیست، بلکه تصحیح و تنقیح نهج البلاغه به شیوه ای علمی است، لذا نسخه ابن شدم به عنوان نسخه مادر، انتخاب گردید، و علاوه بر اینکه پشتوانه صحت و دقت نسخه مادر، چهار نسخه معتبر نامبرده است، از آنجا که هیچ فردی مصون از خطا نیست، و از شرایط زمان خود نمی تواند بیرون رود، از میان چند نسخه خطی که در اختیار و در دسترس بود، سه نسخه - و در پایان کار به علت ضرورت چهار نسخه - انتخاب شد و با نسخه مادر مقابله گردید و اختلافات در پاورقی نوشته شد، و گاه که کلمه ای یا جمله ای، بوضوح بر کلمه و جمله متن مادر ترجیح داشت، آن کلمه انتخاب شد، و بعضاً با ذکر دلیل، در متن گنجانیده شد. دلیل انتخاب آن سه نسخه امتیازاتی بود که هر یک داشتند و در زیر بدانها اشاره میشود:

الف: نسخه ایست به خط «محمد بن محمد بن احمد النقیب» که در سال ۵۴۴ ق. استتساخ شده است، این نسخه متعلق به مدرسه نواب مشهد بوده که اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی می باشد و نسخه عکسی آن در اختیار کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران می باشد. امتیاز این نسخه قدمت آن است و غالباً با نسخه ابن شدم مطابقت دارد. رمز این نسخه در این ویراستاری «ن» می باشد.

ب - نسخه ایست متعلق به کتابخانه ملی ملک وابسته به کتابخانه آستان قدس رضوی، به خط «سلیمان بن محمود بن محمد قرابیگ البدری» که در تاریخ ۵۶۶ ه. ق. استتساخ کرده است. امتیاز این نسخه داشتن بلاغ

قراءت و مقابله است، لیکن روشن نیست در نزد چه کسی و در چه تاریخی قراءت و مقابله شده است، لیکن روشن نیست در نزد چه کسی و در چه تاریخی قراءت شده است. رمز این نسخه در این ویراستاری «ب» می باشد.

ج - نسخه ایست به خط «احمد بن سلمان بن محمد العتایقی» که در سال ۷۰۰ در شهر بغداد برای خودش آن را استنساخ کرده است. این نسخه متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی است و میکروفیلم آن در کتابخانه مرکزی می باشد. امتیازات این نسخه را شخصی که معلوم نیست کیست و در چه تاریخی، با قلمی متفاوت با متن، در صفحه اول چنین نوشته است:

۱- از روی نسخه اصل نوشته است (زیرا در حاشیه بسیاری از صفحات کتاب نسخه بدل برخی از کلمات را یادآوری کرده می نویسد: «کذاب خطه» یعنی به خط سید رضی مؤلف نهج البلاغه) البته غالب این نسخه بدلها با متن نسخه ابن شدقم، یا با حاشیه آن، مطابقت دارد.

۲- کاتب احمد بن سلمان بن محمد العتایقی یکی از راویان و مشایخ راویان نزدیک به سال تألیف کتاب یعنی سال ۴۰۰ است (حقیر چنین نامی در کتب رجال نیافتم، و ابن عتایقی مشهور که تفسیری نیز نوشته است با این شخص متفاوت است. و نزدیک بودن به سال تألیف نهج البلاغه نیز جای تردید است، زیرا یا سال کتابت نسخه او سال ۷۰۰ نیست، چنانکه این تاریخ نیز به خوبی خوانده نمی شود، یا با شخص دیگری اشتباه شده است) رمز این نسخه «ع» است.

د - نسخه ای متعلق به کتابخانه آیه الله نجفی مرعشی در قم می باشد که از روی نسخه ای به خط «الحسین بن الحسن بن الحسین الهودب» در قرن پنجم، عکسبرداری و چاپ شده است. از اواسط خطبه ها تا حدود خطبه ۲۳۶ گاه به گاه مورد استفاده و مراجعه قرار می گرفت و هرگز نکته خاصی که در نسخه های دیگر نباشد یا به گونه دیگری نوشته شده باشد در آن یافت نشد، و چون دو نسخه نقیب و ابن عتایقی از خطبه ۲۳۶ تا آخر را نداشتند، در هنگام مطابقت این خطبه ها و کلمات، از آن نسخه استفاده

شده با رمز «م» مشخص گردیده است.

علاوه بر نسخه‌های خطی فوق، به‌هنگام مطابقت، شرح ابن ابی-الحدید با تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، و شرح ابن میثم، و شرح عبده با تصحیح محمد محی‌الدین عبدالحمید، و نسخه‌ای از نهج‌البلاغه که به تصحیح و مقدمه و فهرستهای بیستگانه دکتر صبحی‌الصالح منتشر گردیده است، نیز مورد مراجعه و استفاده بوده‌اند که در صورت استفاده از شرح ابن ابی‌الحدید بوسیله ویراستار با رمز «ح» یا «شرح» نامبردار شده است، لیکن دیگر منابع با نام کامل شارح یا مصحح مشخص گردیده‌اند، زیرا موارد مراجعه اندک بوده‌اند.

نکته قابل ذکر، دلیل انتخاب کلمه‌ای برای متن، و ترجیح آن بر سایر کلمات مشابه است:

در این باره بشیوه نقل بیشتر اختیار شده، اگر هیچ راهی در نقل برای ترجیح وجود نداشته به استدلال لغوی (به پیروی از ابن ابی‌الحدید یا ابن میثم و یا عبده) تمسک جسته‌ام، و دلیل آن راهم در پاورقی آورده‌ام که البته موارد بسیار نادریست.

نکته شایان ذکر دیگر در این جا، ترتیب خطبه‌های نهج‌البلاغه می‌باشد، و اختلافی که در ترتیب میان نسخه‌های مختلف، بخصوص نسخه‌های چاپی، وجود دارد، و ابن‌شدم نیز بدین اختلاف، در جای خود اشاره کرده است.

این اختلاف به دو صورت در نهج‌البلاغه وارد شده است:

الف - تقطیع خطبه‌ای یا کلامی، یا برعکس، ادغام و اضافه کردن دو خطبه یا دو کلام با یکدیگر، که امکان دارد بر اثر ناخوانا بودن عبارت «ومنها» که سید رضی به‌هنگام تقطیع به کار برده است، بخشی از خطبه‌ای را مستقل از آن گرفته‌اند، و یا عبارت: «ومن خطبة له علیه‌السلام» و یا «ومن کلام له علیه‌السلام» را نسخه‌نویسان به سلیقه خود، یا به علتی، جزء

خطبه و یا کلام قبل به‌شمار آورده‌اند.

ب - قرار گرفتن چند خطبه در برخی از نسخه‌ها بعد از خطبه ۱۹۱ القاصعة و در برخی دیگر پیش از خطبه القاصعة.

در هر دو صورت فوق خطبه‌ای یا کلامی از نهج البلاغه حذف، یا بر آن اضافه، نشده است، بلکه عنوان یا جایشان تغییر کرده، در نتیجه، شماره خطبه‌ها یا ترتیب آنها اختلاف پیدا کرده‌اند.

این جانب دلیل جابه‌جائی خطبه‌ها در دسته «ب» را در نیافتیم، ولی دلیل تغییرات دسته الف روشن است، و به هر حال در جدولی که در آخر مقدمه رساله تنظیم و ترسیم شده این تغییر و جابه‌جائی را در نسخه‌های مورد استفاده خطی و سه نسخه چاپی نشان داده‌ام و اساس کار، نسخه ابن‌شوقم می‌باشد.

برای روشنتر دیدن و بهتر دریافتن سخنان علی، آشنائی با زندگی و سیره حضرت علی (ع) ضروری است، و چه منبعی برای بیان سیر زندگی پربرکتش از سخنان خود او معتبرتر! بدین مناسبت کوششی به‌عمل آمده است تا به‌گونه‌ای از تاریخ زندگی امیرالمؤمنین به‌زبان حضرتش در مقدمه بیاید.

بررسی اوضاع و شرایط فرهنگی و سیاسی و اقتصادی قرنهای چهارم و پنجم، و بررسی کوتاهی از زندگی علمی و ادبی سید شریف رضی، و همچنین گزارش سیره امیرالمؤمنین از نهج البلاغه، زمینه‌ها و تمهیدهای هستند جهت شناخت بهتر و بیشتر محتویات نهج البلاغه، زیرا یک بررسی صرفاً آکادمیک، و یک پژوهش مجرد کتابخانه‌ای نمی‌تواند پژوهشگر را در این راه صعب‌العبور راهنما باشد؛ برای رسیدن به آب‌حیات، عبور از ظلمات ناگزیری است، و برای گذر از ظلمات خضری راهنما باید، و برای حذر از غولها و دام و ددهای کمین کرده در شب‌تار پرتوافکنی ماه بهترین راهنما است که مولانا خطاب به امیرمؤمنان گوید:

از تو بر من تافت چون داری نهان می فشانی نور چون مه بی زبان
از تو بر من تافت پنهان چون کنی بی زبان چون ماه پرتو می زنی
لیک اگر درگفت آید قرص ماه شبروان را زودتر آرد به راه
از غلط ایمن شوند و از ذهول بانگ مه غالب شود بر بانگ غول
ماه بی گفتن چو باشد رهنما چون بگوید شد ضیا اندر ضیا (۱)

منابع و مآخذ تحقیق

منابع مورد استفاده متن، نسخه‌های خطی و چاپی است که در مقاله توضیح داده شد، آنچه در زیر به نظر می‌رسد منابع و مآخذ مقدمه است:

۱- قرآن مجید.

۲- نهج البلاغه، سید رضی، شرح ابن ابی‌الحدید، بتحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، شرح عبده، بتحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید، با تصحیح و مقدمه و فهرست دکتر صبحی‌الصالح، شرح ابن میثم.

۳- اثبات الوصیة، علی بن الحسین المسعودی، المكتبة المرتضویة، نجف، بی تا.

۴- الارشاد، محمد بن محمد بن النعمان الشیخ‌المفید، مكتبة بصیرتی، قم، بی تا.

۵- أعیان الشیعة، سید محسن الامین الحسینی‌العاملی، ج ۲۲، دمشق، ۱۳۶۵ هـ. ق.

۶- الامامة والسیاسة، عبدالله بن مسلم بن قتیبة‌الدینوری، مؤسسة‌الحلبی، قاهرة.

- ٧- أنساب الاشراف، احمد بن يحيى البلاذرى، مؤسسة الاعلمى، بيروت، ج ٢.
- ٨- البيان والتبيين، عمرو بن بحر الجاحظ، دار احياء التراث العربى، بيروت، ١٩٦٨.
- ٩- پژوهشى در اسناد و مدارك نهج البلاغه، سيد محمد مهدى جعفرى انتشارات قلم، تهران، ١٣٥٧.
- ١٠- تاريخ آداب اللغة العربية، جرجى زيدان، مكتبة الحيات، بيروت، ج ٢ و ٤، ١٩٦٧ م.
- ١١- تاريخ الادب العربى، الدكتور شوقى ضيف، دار المعارف، مصر، ج ٢ و ج ٥.
- ١٢- تاريخ پیامبر اسلام، دكتور محمد ابراهيم آيتى، دانشگاه تهران، تهران.
- ١٣- تاريخ الرسل والملوك، ابو جعفر محمد بن جرير الطبرى، بتحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم، دار المعارف، قاهره، ج ٤.
- ١٤- تذكرة الخواص، العلامة سبط ابن الجوزى، مؤسسة أهل البيت، بيروت.
- ١٥- خصائص امير المؤمنين عليه السلام، سيد الرضى، منشورات الرضى قم، ١٣٦٣.
- ١٦- الدليل على موضوعات نهج البلاغه، على انصاريان، انتشارات جهان، تهران.
- ١٧- ديوان الشريف الرضى، السيد الشريف الرضى، وزارة الارشاد-الاسلامية، تهران، ١٤٠٦ هـ. ق.
- ١٨- روائع نهج البلاغه، جورج جرداق، الشركة الشرقية للنشر، بيروت.

- ١٩- سیری در نهج البلاغه، استاد شهید مرتضی مطهری، دارالتبلیغ، تهران.
- ٢٠- الشریف الرضی، از سلسله انتشارات: مناهل الادب العربی، ٣ جلد، بیروت.
- ٢١- صدر الاسلام، جورج غریب، دارالثقافة، بیروت، لبنان.
- ٢٢- العقد الفرید، احمد بن محمد بن عبدربه اندلسی، به تحقیق: احمد امین، احمد الزین، ابراهیم الیاری، مکتبه النهضة المصریه، قاهره، مصر، ١٩٦٢ م. ج ٤.
- ٢٣- الغارات، ابراهیم بن محمد الثقفی الکوفی، بتحقیق میرجلال-الدین حسینی ارموی محدث، انجمن آثار ملی، تهران، ١٣٥٣ ه.ش.
- ٢٤- فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ع. منزوی، ج ٢، تهران، دانشگاه تهران، ١٣٣٢.
- ٢٥- مجموعه موضوعی نهج البلاغه و غرر الحکم، علی رضا برازش، تهران.
- ٢٦- مروج الذهب و معادن الجوهر، علی بن الحسین المسعودی، دارالاندلس، بیروت، ١٩٧٣.
- ٢٧- مصادر نهج البلاغه و اسانیده، سید عبدالزهراء الحسینی الخطیب، مطبعة القضاء، النجف، ١٣٨٦ ه.ق.
- ٢٨- المعجم المفهرس لالفاظ نهج البلاغه، محمد دشتی و کاظم-محمدی، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ١٤٠٦ ه.ق.
- ٢٩- الهادی الی موضوعات نهج البلاغه، علی المشکینی، مؤسسه نهج البلاغه.
- ٣٠- الوسیط فی الادب العربی و تاریخه، الشیخ احمد الاسکندری، والشیخ مصطفی العنانی، دارالمعارف، مصر.
- ٣١- وقعة صفین، نصر بن مزاحم المنقری، بتحقیق والشرح، عبدالسلام محمد هارون، مصر، طبع الثانی، ١٣٢ ه.ق.